

การปลูกฝังความเป็นพลเมืองดีและประชาธิปไตยในเด็กปฐมวัย

ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ขวัญฟ้า รังสิยานนท์
คณะครุศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏสวนดุสิต

...ผู้ที่เป็นครูอาจารย์นั้น ใ่ว่าจะมีแต่ความรู้ในทางวิชาการ และทางการสอนเท่านั้นก็หาไม่ จะต้องรู้จักอบรมเด็กทั้งในด้านศีลธรรมจรรยาและวัฒนธรรม รวมทั้งให้มีความสำนึกรับผิดชอบในหน้าที่ และในฐานะที่จะเป็นพลเมืองที่ดีของชาติต่อไปข้างหน้า การให้ความรู้หรือที่เรียกว่าการสอนนั้นต่างกับการอบรม การสอน คือการให้ความรู้แก่ผู้เรียน ส่วนการอบรมเป็นการฝึกจิตใจของผู้เรียนให้ซึมซาบจนติดเป็นนิสัย...

พระบรมราชาวาทในพิธีพระราชทานปริญญาบัตรแก่บัณฑิตวิทยาลัยวิชาการศึกษา ประสานมิตร
15 ธันวาคม 2503

ปัจจุบันสังคมไทยกำลังตื่นตัวและให้ความสำคัญในเรื่องของความเป็นพลเมืองดีในวิถีประชาธิปไตย กันอย่างมากทีเดียว ไม่เว้นแม้แต่เด็กๆ ที่ควรจะต้องมีความเข้าใจในเรื่องของความเป็นพลเมืองดีในวิถีประชาธิปไตยให้มาก เห็นได้จากในคู่มือการประเมินคุณภาพภายนอกรอบสาม(พ.ศ.2554-2558)ระดับ การศึกษาปฐมวัย(2-5ปี)ได้กล่าวถึงตัวบ่งชี้ที่ 3.2 เด็กสามารถปรับตัวเข้ากับสังคมได้ โดยที่เด็กต้องสามารถนำ หลักประชาธิปไตยมาใช้ในวิถีชีวิตประจำวันเพื่อการอยู่ร่วมกับผู้อื่นในสังคมได้อย่างเหมาะสมตามวัย ดังนั้นจึง เป็นหน้าที่ของผู้ใหญ่ ไม่ว่าจะเป็นคุณพ่อคุณแม่หรือคุณครูที่ต้องสร้างความเข้าใจเรื่องความเป็นพลเมืองดีในวิถี ประชาธิปไตยอย่างถูกต้องให้แก่เด็กๆ เพราะสิ่งนี้ถือเป็นพื้นฐานที่สำคัญสิ่งหนึ่งที่จะทำให้เราทุกคนสามารถ ดำเนินชีวิตอยู่ในสังคมได้อย่างเหมาะสมและเกิดความสงบสุข

วรากรณ์ สามโกเศศ ได้กล่าวถึง "พลเมือง" ในระบอบประชาธิปไตยว่า แตกต่างจากพลเมืองของ ระบอบอื่นที่พลเมืองจะมี"คุณสมบัติ" อย่งไร จะเป็นไปตามที่ผู้มีอำนาจประสงค์จะให้เป็น ขณะที่ระบอบ ประชาธิปไตยเจ้าของอำนาจสูงสุดคือประชาชน ดังนั้น ประชาชนซึ่งเป็นเจ้าของอำนาจจึงกำหนดชีวิตตนเอง ได้"ประชาชน" ในระบอบประชาธิปไตย จึงแตกต่างหลากหลายได้ เมื่อแตกต่างหลากหลายได้ จึงต้องเคารพ ซึ่งกันและกัน และใช้กติกาในการแก้ปัญหาจึงจะสามารถอยู่ร่วมกันและปกครองกันตามวิถีทางประชาธิปไตย ได้ ดังนั้น"พลเมือง"ในระบอบประชาธิปไตย จึงหมายถึงสมาชิกของสังคมที่มี อิสระภาพ(liberty) และ พึ่งตนเอง ได้(independent) ใช้สิทธิเสรีภาพโดยควบคู่กับความรับผิดชอบ เคารพสิทธิเสรีภาพของผู้อื่น เคารพความ แตกต่าง เคารพหลักความเสมอภาค เคารพกติกา ไม่แก้ปัญหาด้วยความรุนแรง ตระหนักว่าตนเองเป็นส่วน หนึ่งของสังคม ร่วมรับผิดชอบต่อสังคม มีจิตสาธารณะ และกระตือรือร้นที่จะรับผิดชอบหรือร่วมขับเคลื่อน สังคมและแก้ปัญหาฝืดชอบหรือร่วมขับเคลื่อนสังคมและแก้ปัญหาสังคมในระดับต่างๆ ตั้งแต่ในครอบครัว ชุมชนจนถึงระดับประเทศ ระดับอาเซียน และระดับประชาคมโลก "พลเมือง" ในระบอบประชาธิปไตยสามารถ สร้างคุณสมบัติได้ 6 ประการดังต่อไปนี้

1) มีอิสรภาพ (liberty) และพึ่งตนเองได้(independent) ไม่อยู่ภายใต้การครอบงำของระบบอุปถัมภ์

2) เคารพสิทธิผู้อื่น ไม่ใช่สิทธิเสรีภาพของตนไปละเมิดสิทธิเสรีภาพของบุคคลอื่น (ทั้งนี้ เป็นไปตามรัฐธรรมนูญมาตรา 28 ที่บัญญัติว่า "บุคคลย่อมใช้...สิทธิและเสรีภาพของตนได้เท่าที่ไม่ละเมิดสิทธิเสรีภาพของบุคคลอื่น")

3) เคารพความแตกต่าง มีทักษะในการฟัง และยอมรับความคิดเห็นที่แตกต่างจากตนเอง

4) เคารพหลักความเสมอภาค เคารพศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์ของผู้อื่น และเห็นคนเท่าเทียมกันมองคนเป็นแนวระนาบ ไม่ใช่แนวตั้ง

5) เคารพกติกา เคารพกฎหมาย ใช้กติกาในการแก้ปัญหา ไม่ใช่กำลัง และยอมรับผลของการละเมิดกฎหมาย

6) รับผิดชอบต่อสังคม ตระหนักว่าตนเองเป็นส่วนหนึ่งของสังคม กระตือรือร้นที่จะรับผิดชอบและร่วมแก้ไขปัญหาสังคมโดยเริ่มต้นที่ตนเอง

นักการศึกษาไทยหลายท่าน ได้กล่าวถึงลักษณะของความเป็นพลเมืองดีในวิถีประชาธิปไตยไว้ 3 ด้าน ได้แก่

1.ด้านคารวะธรรม หมายถึงการมีความเคารพซึ่งกันและกัน ประกอบด้วย

1.1 เคารพบุคคลที่เกี่ยวข้อง โดยเฉพาะบิดามารดาซึ่งเป็นผู้ให้กำเนิด เคารพญาติผู้ใหญ่ เช่น ปู่ ย่า ตา ยาย และผู้สูงอายุ เคารพครูอาจารย์ และเพื่อน ๆ โดยแสดงความเคารพและกล่าวคำทักทายด้วยคำสุภาพ

1.2 เคารพกฎระเบียบทางสังคม เช่น ยึดมั่นในขนบธรรมเนียมประเพณีอันดีงามของสังคม ปฏิบัติตามกฎหมายของประเทศ

1.3 เคารพสิทธิของผู้อื่น เช่น ไม่ทำร้ายผู้อื่นโดยเจตนา ไม่เอาทรัพย์สินของผู้อื่นมาเป็นของตนโดยไม่ได้รับอนุญาต ไม่ทำให้ผู้อื่นเสื่อมเสียชื่อเสียง เป็นต้น

1.4 เคารพความคิดเห็นของผู้อื่น เช่น ควรฟังความคิดเห็นของผู้อื่นด้วยความตั้งใจและไตร่ตรอง ก่อนตัดสินใจว่าจะเชื่อหรือไม่เชื่อ และไม่ควรมีถือถือความคิดเห็นของตนเองว่าถูกเสมอไป

1.5 เคารพและเทิดทูนสถาบันชาติ ศาสนา และพระมหากษัตริย์ ซึ่งถือเป็นสถาบันที่สำคัญสูงสุดของประเทศ

2.ด้านสามัคคีธรรม หมายถึงการร่วมมือช่วยเหลือซึ่งกันและกัน มีความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ต่อกัน เพื่อให้เกิดประโยชน์ต่อส่วนรวม ประกอบด้วย

2.1 ร่วมกันคิด ช่วยกันวางแผน และร่วมกันทำงานด้วยความเต็มใจ

- 2.2 ร่วมกันรับผิดชอบ งานที่ได้รับมอบหมายให้สำเร็จ
- 2.3 ร่วมกันติดตาม ประเมินผลการดำเนินงานอย่างต่อเนื่อง
- 2.4 ร่วมกันปรับปรุง มีการแก้ไข พัฒนางานให้มีประสิทธิภาพ
- 2.6 ร่วมกันทำงาน โดยคำนึงถึงประโยชน์ของส่วนรวมเป็นหลัก

3.ด้านปัญญาธรรม หมายถึงการใช้สติปัญญาในการดำเนินชีวิต

- 3.1 มีความคิดกว้างไกล โดยรับฟังข่าวสารและความคิดเห็นของผู้อื่น
- 3.2 ใช้เหตุผลในการแก้ไขปัญหาต่าง ๆ ไม่นำอารมณ์หรือความรู้สึกส่วนตัวมาใช้ตัดสินปัญหา
- 3.3 แสดงความคิดเห็น โดยปราศจากอคติ
- 3.4 รู้จักการคิด มีการวิเคราะห์ วิพากษ์ วิจารณ์อย่างมีเหตุผล
- 3.5 รู้จักโต้แย้งด้วยเหตุผล ถ้ามีการโต้แย้งในหมู่คณะให้ใช้เหตุผล และสติปัญญาเพื่อให้อีกฝ่ายหนึ่งยอมรับฟัง ไม่ใช่อารมณ์มาเป็นตัวตัดสินปัญหา

คุณลักษณะของเด็กวัย 3-6 ปี เป็นวัยที่เด็กเรียนรู้เกี่ยวกับการอยู่ร่วมกับผู้อื่นและสิ่งแวดล้อมรอบตัว เด็กวัยนี้จึงชอบเล่น เป็นกลุ่มมากกว่าเล่นคนเดียว ต้องการตัวแบบด้านสังคมและจริยธรรมเพื่อการเป็นสมาชิกที่ดีของสังคม นอกจากนี้เด็กยังสามารถปฏิบัติตามคำสั่งได้ รู้จักใช้คำถาม เล่านิทานหรือเล่าสิ่งที่ตนคิดได้ สามารถหาเหตุผลอ้างอิงได้ มีความเชื่อมั่นในความคิดของตนเอง และเลียนแบบพฤติกรรมของผู้ใหญ่ (สิริมาภิญา โอนันตพงษ์, 2550, 57, หน้า 92-93) ลักษณะของความเป็นพลเมืองดีในวิถีประชาธิปไตยดังกล่าวจึงเป็นลักษณะที่มีความสอดคล้องกับพัฒนาการของเด็กปฐมวัยที่สามารถพัฒนาให้เกิดขึ้นได้

การปลูกฝังความเป็นพลเมืองดีตามวิถีประชาธิปไตยในสังคมไทย

1. ส่งเสริมการปฏิบัติตนเป็นพลเมืองดีในวิถีประชาธิปไตยระดับครอบครัว การส่งเสริมในระดับนี้จะเป็นระดับที่ทำได้ง่ายที่สุดเพราะสมาชิกในครอบครัวสนิทสนมมักคุ้นกันเป็นอย่างดี ซึ่งปฏิบัติได้ดังนี้
 - 1.1 พ่อแม่ปฏิบัติตนเป็นแบบอย่างที่ดีของลูก
 - 1.2 พ่อแม่ให้ความเคารพในหลักเหตุผล ให้ความยุติธรรมแก่ลูก
2. ส่งเสริมการปฏิบัติตนเป็นพลเมืองดีในวิถีประชาธิปไตยระดับโรงเรียน ในโรงเรียนครูจะมีบทบาทสำคัญในการส่งเสริมให้เด็กปฏิบัติตนเป็นพลเมืองดี โดยการปฏิบัติดังนี้

2.1 ครูต้องเป็นต้นแบบที่ดีของความเป็นประชาธิปไตยให้ปรากฏแก่เด็กและบุคลากรในโรงเรียนทั้งในการบริหารจัดการชั้นเรียนและการใช้ชีวิตประจำวัน

2.2 ส่งเสริมให้เด็กเรียนรู้วิถีชีวิตประชาธิปไตยโดยการปฏิบัติ เน้นให้เด็กเคารพซึ่งกันและกัน ทั้งทางกาย วาจา เคารพในสิทธิของผู้อื่นและเคารพต่อกฎ ระเบียบของสังคม วัฒนธรรม และประเพณี ครูต้องเน้นให้เด็กรู้ว่าทุกคนมีสิทธิเสรีภาพเท่าเทียมกัน แต่ในขณะที่เดียวกันก็ต้องเคารพในสิทธิของผู้อื่น ให้เกียรติคนอื่นด้วย เพราะในขณะที่เรามีสิทธิ คนอื่นก็มีเช่นกัน ดังนั้นทุกคนจึงมีสิทธิในการแสดงความคิดเห็นที่จะทำอะไร เพื่อส่วนรวมได้ ซึ่งครูสามารถปลูกฝังให้กับเด็ก ตั้งแต่การทำกิจกรรมเล็กๆ น้อยๆ ที่เป็นภารกิจที่เด็กต้องปฏิบัติทุกวัน อาทิ การต่อแถวเรียงลำดับรับของ การขออนุญาตครูก่อนที่จะพูด

2.2 ส่งเสริมให้เด็กได้รับผิดชอบและปฏิบัติกิจกรรมกลุ่มร่วมกันไม่ว่าจะเป็นเรื่องการเล่น การทำงาน ครูต้องปลูกฝังให้เด็กมีความสามัคคี กลมเกลียวกัน โดยนำกระบวนการกลุ่มมาใช้ในการทำงานร่วมกัน คิดร่วมกัน อยู่ร่วมกัน ครูต้องให้เด็กเกิดความเชื่อมั่นในการรวมกลุ่ม ซึ่งสิ่งเหล่านี้ถือเป็นสิ่งสำคัญในเรื่องของประชาธิปไตย เพราะประชาธิปไตยจะต้องอยู่ร่วมกัน แสดงความคิดเห็นและทำงานร่วมกันหลายๆ คน ในการจัดกิจกรรมเพื่อให้เด็กมีความสามัคคีนั้น ครูต้องเน้นกระบวนการกลุ่ม ไม่ว่าจะเป็นการจัดชั้นเรียน การทำกิจกรรมเมื่อมีการมอบหมายงานแล้วก็ควรให้มีผู้รับผิดชอบในหน้าที่ต่างๆ

2.3 ส่งเสริมให้เด็กใช้สติปัญญาในการดำเนินงานและแก้ปัญหา โดยเปิดโอกาสให้เด็กได้แสดงความคิดเห็น พุดจาโต้ตอบด้วยเหตุผล

3. ส่งเสริมปฏิบัติตนเป็นพลเมืองดีในวิถีประชาธิปไตยระดับชุมชนและท้องถิ่น เช่น

3.1 ให้ความร่วมมือปฏิบัติตามกฎ ระเบียบ ของชุมชนและท้องถิ่น

3.2 ให้ความช่วยเหลือ เสียสละ ทำตนให้เป็นประโยชน์เพื่อให้เกิดความรัก สามัคคีในชุมชน

และท้องถิ่น

ตัวอย่างการจัดกิจกรรมที่ส่งเสริมความเป็นพลเมืองดีในวิถีประชาธิปไตย

ศศิธร อมรินทร์แสงพิชญ ได้นำเสนอรูปแบบการเรียนการสอนแบบ RASB เพื่อพัฒนาลักษณะประชาธิปไตยของเด็กปฐมวัยตามองค์ประกอบของความเป็นพลเมืองดีในวิถีประชาธิปไตย 3 ประการ ได้แก่ ด้านการยอมรับ ประกอบด้วย รู้จักการรอคอย เคารพสิทธิของตนเองและผู้อื่น ปฏิบัติตามข้อตกลงของกลุ่ม ด้านสามัคคีธรรม ประกอบด้วย รับผิดชอบต่อหน้าที่ของตนเอง ช่วยเหลือผู้อื่นในเรื่องต่างๆ รู้จักการแบ่งปันสิ่งต่างๆ ด้านปัญญาธรรม ประกอบด้วย คิดแก้ไขปัญหาได้ คิดวางแผนได้ ความมีเหตุผล รูปแบบการเรียนการสอนนี้ส่งเสริมให้เด็กเรียนรู้จากการสังเกตตัวแบบ วิเคราะห์ตัวแบบ แยกแยะข้อดี ข้อเสียซึ่งต้องใช้กระบวนการคิดเชื่อมโยงความสัมพันธ์กับตนเองถึงผลกระทบของการกระทำของตนเองที่มีต่อผู้อื่นและส่วนรวม ประกอบด้วยขั้นของรูปแบบ 4 ขั้นตอน ได้แก่

1) **ขั้นรับประสบการณ์ (Receiving Experience: R)** เป็นขั้นตอนที่จัดให้เด็กปฐมวัยได้รับประสบการณ์เกี่ยวกับลักษณะประชาธิปไตย เพื่อสร้างแรงจูงใจในการเรียนรู้ผ่านกิจกรรมการฟังนิทาน การแสดงบทบาทสมมติ การรับฟังข่าวสาร การสนทนา หรือการสัมภาษณ์บุคคลที่มีลักษณะประชาธิปไตย การจัดประสบการณ์ในลักษณะต่างๆให้กับเด็กจะเป็นการกระตุ้นการเรียนรู้ โดยเฉพาะการเรียนรู้ในเด็กปฐมวัยซึ่งอาศัยการเรียนรู้จากการสังเกตตัวแบบเป็นหลัก (สิริมา ภิญญอนันตพงษ์, 2547, หน้า 50) การที่เด็กได้สังเกตเห็นการแสดงลักษณะประชาธิปไตยของตัวแบบซ้ำๆ ทำให้เกิดกระบวนการจดจำที่เด็กได้บันทึกสิ่งที่สังเกตจากตัวแบบไว้ในความจำ ระยะยาว (สุรางค์ โค้วตระกูล, 2553, หน้า 241) การได้เห็นตัวแบบซ้ำจะช่วยให้เด็กจดจำได้ดียิ่งขึ้น

2) **ขั้นร่วมวิเคราะห์ (Analyzing Together: A)** เป็นขั้นตอนที่จัดให้เด็กปฐมวัยได้ร่วมแลกเปลี่ยนและแสดงความคิดเห็นเกี่ยวกับประสบการณ์ที่ได้รับ ทำการเปรียบเทียบความคิดเห็นของตนกับบุคคลอื่น ตลอดจนแสวงหาประสบการณ์เพิ่มเติมด้วยการสอบถาม สัมภาษณ์บุคคลรอบตัว และการอภิปรายร่วมกับเพื่อนหรือครูผู้สอน โดยครูผู้สอนจะกระตุ้นให้เด็กคิดวิเคราะห์ด้วยการใช้คำถาม และฝึกให้เด็กใช้คำถามเพื่อการแสวงหาข้อมูลเพื่อนามาใช้เป็นพื้นฐานในการคิด การที่เด็กได้มีปฏิสัมพันธ์กับผู้อื่นจะช่วยสนับสนุนให้เด็กปฐมวัยเรียนรู้การอยู่ร่วมกัน เห็นความสำคัญของกันและกัน มีความรับผิดชอบร่วมกัน รู้จักการประนีประนอม และการเคารพสิทธิตลอดจนความคิดเห็นของกันและกัน นอกจากนี้การมีปฏิสัมพันธ์กับผู้อื่นจะช่วยให้เด็กสามารถพัฒนาตนเองจากระดับที่เป็นอยู่ไปถึงระดับศักยภาพสูงสุด (ทศนา แคมมณี, 2550, หน้า 90-96) และการที่เด็กได้มีโอกาสอภิปรายปัญหา แลกเปลี่ยนความคิดเห็นซึ่งกันและกัน เด็กจะได้รับรู้มุมมองและแนวทางการคิดของผู้อื่น ส่งผลให้เด็กมีพัฒนาการทางการใช้เหตุผลเชิงจริยธรรมสูงขึ้นอันจะเป็นพื้นฐานในการพัฒนาลักษณะประชาธิปไตยในเด็กปฐมวัย

3) **ขั้นคิดคัดสรร (Selective Thinking: S)** เป็นขั้นตอนที่เด็กปฐมวัยนำประสบการณ์ที่ได้รับจากขั้นรับประสบการณ์ และขั้นร่วมวิเคราะห์มาใช้ในการตัดสินใจเลือกการแสดงลักษณะประชาธิปไตย โดยเด็กจะเลือกตัดสินใจเลียนแบบและแสดงพฤติกรรมที่ให้ผลดีกับเด็กมากกว่าที่จะเลียนแบบพฤติกรรมที่ให้โทษ และมีแนวโน้มที่จะเลียนแบบพฤติกรรมที่เด็กพอใจมากกว่าพฤติกรรมที่เด็กทำแล้วไม่สบายใจ (ดวงเดือน ศาสตร์ภัทร, 2547, หน้า 114-115) ซึ่งเด็กจะเป็นผู้ประเมินคุณค่าของสิ่งที่ต้องตัดสินใจและการแสดงออกถึงลักษณะประชาธิปไตยที่ควรยึดถือด้วยตนเองซึ่งส่งผลให้การแสดงลักษณะประชาธิปไตยในเด็กแต่ละคนแตกต่างกันออกไป เนื่องจากการเรียนรู้โดยการเลียนแบบไม่ใช่การลอกแบบอย่างตรงไปตรงมาแต่ต้องอาศัยกระบวนการทางพุทธิปัญญา และความพร้อมทางด้านร่างกายของผู้เรียน (สุรางค์ โค้วตระกูล, 2553, หน้า 241-242) ครูผู้สอนจึงควรมีบทบาทในการใช้คำถามเพื่อช่วยเหลือให้ผู้เรียนมีโอกาสได้คิดทบทวนเกี่ยวกับลักษณะประชาธิปไตยที่เด็กแสดงออกจะช่วยให้เด็กสามารถเลือกที่จะเลียนแบบและแสดงลักษณะประชาธิปไตยได้อย่างเหมาะสมมากยิ่งขึ้น

4) **ขั้นสร้างนิสัย (Building Characters: B)** เป็นขั้นตอนที่จัดให้เด็กปฐมวัยได้นำประสบการณ์ที่ตนได้ยอมรับไว้แล้วมาปฏิบัติอย่างสม่ำเสมอ จนกลายเป็นนิสัยในที่สุด ซึ่งอาศัยหลักการเรียนรู้จากการปฏิบัติโดย

การที่เด็กปฐมวัยได้ลงมือปฏิบัติลักษณะประชาธิปไตยด้วยตนเอง ส่งผลให้เด็กเกิดการเรียนรู้จากประสบการณ์ตรง เกิดการเชื่อมโยงประสบการณ์ที่ปฏิบัติในโรงเรียนเรียนกับชีวิตประจำวัน และหากเด็กได้มีโอกาสปฏิบัติร่วมกับกลุ่มเพื่อนเด็กอาจสามารถแสดงพฤติกรรมที่แสดงถึงองค์ประกอบของลักษณะประชาธิปไตยทั้ง 3 ด้าน เนื่องจากเด็กต้องมีปฏิสัมพันธ์กับเพื่อนและครูในขณะที่ปฏิบัติกิจกรรมร่วมกัน เด็กจะคำนึงถึงผลของการกระทำของตนเองที่มีต่อบุคคลอื่น (Bierhoff, 2002, p 109, citing Hoffman, 2000) ก่อให้เกิดการเคารพต่อสิทธิของผู้อื่น เคารพกฎ กติกา และระเบียบปฏิบัติต่างๆ เด็กจะพัฒนาจิตสำนึกที่จะรับผิดชอบหน้าที่หรือความรับผิดชอบ และการเห็นคุณค่าของบุคคลอื่นก่อก่อให้เกิดเคารพซึ่งกันและกัน เช่น เรื่องเล่นไม้สั้น เด็กจะได้เรียนรู้จากตัวแบบว่าการไม่อดทนรอคอยให้ถึงลำดับในการเล่นของตนเองส่งผลให้เพื่อนไม่พอใจและทะเลาะกัน เมื่อเด็กได้ปฏิบัติเกี่ยวกับการรอคอยในการรับบริการต่างๆ เด็กได้ทราบถึงประโยชน์ของการรอคอยเพื่อรับบริการตามลำดับว่า มีความเป็นระเบียบเรียบร้อยและสะดวกรวดเร็ว เด็กได้รับคำชมเชยจากการปฏิบัติ ส่งผลให้เด็กมีแนวโน้มที่จะแสดงพฤติกรรมดังกล่าวเพิ่มมากขึ้น เพราะเด็กจะแสดงพฤติกรรมที่ได้รับความพึงพอใจมากกว่าพฤติกรรมที่เด็กทำแล้วไม่สบายใจ (ดวงเดือน ศาสตราภรณ์, 2547, หน้า 114-115) และเมื่อเด็กค่อยๆ พัฒนาจิตสำนึกที่จะรับผิดชอบหน้าที่หรือความรับผิดชอบขึ้นแล้ว เด็กจะแสดงความช่วยเหลือเพื่อนในการทำกิจกรรมกลุ่มต่างๆ เพื่อให้งานของกลุ่มสามารถสำเร็จลุล่วงไปได้ เด็กอาจอาสาช่วยเพื่อนในการทำกิจกรรมต่างๆ ตลอดจนแบ่งปัน สิ่งต่างๆ ที่ตนมีให้กับเพื่อนภายในกลุ่ม ซึ่งจะส่งผลให้เกิดความร่วมมือ ร่วมใจขึ้นมาได้ นอกจากนี้ในขณะที่เด็กกำลังฝึกปฏิบัติร่วมกันอาจมีปัญหาต่างๆ เกิดขึ้น เมื่อเด็กต้องการให้ผลงานของกลุ่มประสบความสำเร็จเด็กต้องร่วมมือร่วมใจกันในการคิดหาวิธีการแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้น โดยไม่ให้กระทบกระเทือน ต่อทุกคนในกลุ่มเป็นวิธีการที่ทุกคนในกลุ่มพึงพอใจและยอมรับ และสามารถแก้ไขปัญหาคิดดีที่สุด เด็กจะสามารถพัฒนาการวางแผน การแก้ไขปัญหา และการใช้เหตุผลซึ่งเป็นกระบวนการของวิธีการแห่งปัญญาขึ้น การที่เด็กปฐมวัยมีโอกาสปฏิบัติกิจกรรมที่ได้แสดงลักษณะประชาธิปไตยซ้ำๆ จะส่งผลให้ลักษณะประชาธิปไตยนั้นพัฒนา ขึ้นเป็นนิสัยได้

เห็นได้ว่าครูผู้สอนมีบทบาทสำคัญเป็นอย่างมาก เนื่องจากครูผู้สอนสามารถแสดงความเป็นพลเมืองดีในวิถีประชาธิปไตยที่เป็นแบบอย่างให้กับเด็กปฐมวัย ตลอดจนอำนวยความสะดวกในการวางแผนการจัดการเรียนรู้ การคัดเลือกกิจกรรมและสื่อวัสดุที่เหมาะสมนำมาใช้พัฒนาความเป็นพลเมืองดีในวิถีประชาธิปไตยในเด็กปฐมวัย โดยเฉพาะการใช้คำถามเพื่อกระตุ้นให้เด็กปฐมวัยได้มีโอกาสในการวิเคราะห์ความเป็นพลเมืองดีในวิถีประชาธิปไตยและการตัดสินใจเลือกแนวทางในการปฏิบัติได้ ซึ่งการใช้คำถามจะเป็นการฝึกให้เด็กคิดเชื่อมโยงความสัมพันธ์ของการกระทำที่ส่งผลต่อสิ่งต่างๆ รอบตัวและขยายกว้างออกไปก็จะช่วยให้เด็กมีความเป็นพลเมืองดีในวิถีประชาธิปไตยได้ โดยเด็กจะพึงพาการเสริมแรงภายนอกน้อยลง และทำให้เด็กมีสติปัญญา มีเหตุผลเพิ่มมากขึ้น มองว่าผลประโยชน์ส่วนตนที่จะได้รับนั้นเกิดจากการกระทำที่คำนึงถึงผลกระทบต่อผู้อื่นและส่วนรวม ทำให้เด็กมีความเคารพต่อสิ่งต่างๆ รอบตัวเพิ่มมากขึ้น มีความปรารถนาที่ทำการสิ่งต่างๆ เพื่อประโยชน์ของส่วนรวมเพิ่มมากขึ้น เกิดความร่วมมือร่วมใจนำไปสู่ความเป็นพลเมืองดีในวิถีประชาธิปไตยในที่สุด

